

*Torsten Balle var meddeler til Jysk Ordbog 1954-1979.
Viggo Sørensen er redaktør på Jysk Ordbog.*

JYSK ORDBOGS SPØRGELISTE U

1. Hvad kaldte man den hest, der gik til højre i spandet set fra kuskens plads i vognen?
(den fjermer, fræhånds, fræhånd, fra æ hånd)
2. Hvad kaldte man den hest, der gik til venstre i spandet?
(tilhånds ... nærmer, nærhånd, nærhånds eller: hesten, der går nær)
- 2a. Drejede det sig om plovheste, brugte man da andre betegnelser end de under 1 og 2 nævnte? (... furhest, landhest, landøg el.lign.)

Figur 1. Starten på Jysk Ordbogs spørgeliste U.

Torsten Balle og Viggo Sørensen:

Nærmer og fjermer

– et par gamle retningsbetegnelser og deres forhold til højre/venstre

I foråret 1959 udsendte Jysk Ordbog sin spørgeliste U, startende med de to spørgsmål, som ses i figur 1. En af ordbogens bedste meddelere gennem tiderne, lektor **Torsten Balle** (fra Torsted, Thy; 1900-1979) besvarede som sædvanlig hurtigt spørgelisten, men kom snart efter i tvivl mht. spm. 1-2. Så 19. marts 1959 skrev han følgende brev til sin faste kontakt på Jysk Ordbog, lektor (siden professor) Niels Åge Nielsen¹:

Kære Niels Åge

Aldrig så snart havde jeg sendt det sidste brev til dig [med bl.a. besvarelse af spl. U], før jeg var sikker på, at det var rivegalt, hvad jeg havde skrevet om *tilhånds* og *frahånds*. Men da vi skulle have mange fremmede i anledning af konfirmationen, opsatte jeg at skrive, til jeg havde drøftet heste og forspand med dem.

Jeg fik så en snes gamle mænd samlet og spurgte: ”Når man nu sidder på en vogn og kører hestene, er det så hesten til højre, der er tilhånds, eller er det hesten til venstre”. Den første sagde straks, at det var den til højre, den næste, at det var den til venstre. Hvorefter de andre delte sig i to partier. Den første blev ivrig og sagde: ”Det *er* nu den til højre” – og slog ud med *venstre* hånd! A-ha. Mon man ikke var helt sikker i betegnelserne venstre og højre?

Så spurgte jeg: ”Når man nu går ved siden af vognen og kører [altså som gående kusk styrer hestene], er det så hesten ved kusken eller den anden, der er tilhånds?” Og nu var der ingen vaklen. ”Den tilhånds er den, der går ved kusken. Altså *til højre* for kusken”, sagde én. Og det er jo for så vidt rigtigt. Den *frahånds* er blot [endnu] længere til højre. ... [se figur 2]

”Men”, sagde jeg, ”når man så sætter sig op i vognen og kører, hvad for én er så tilhånds, den lige ud for kusken eller den anden?” Igen lidt forvirring. Man havde åbenbart på fornemmelsen, at den hest, der var nærmest kusken, skulle være den tilhånds. (NB. Kusken sidder her i højre side af agestolen, når der er to heste for.) Men det var jo ulogisk, at hestene skulle skifte betegnelse, når man satte sig op. Enden på det blev så, at man blev enige om, at det nu måtte være den fjerneste hest, altså igen hesten [længst] til venstre, der var tilhånds. [se figur 3]

Det, der forvirrede begreberne både hos mændene og mig, var altså sikkert, at kusken sidder til højre, *nærmest* den *fjermer* [hest]. Det var ganske sjovt, at mændene først skulle ned at gå ved siden af vognen, før de var sikre i betegnelserne.

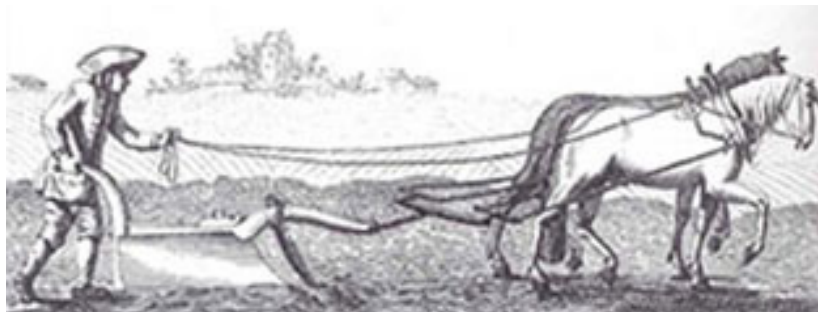
For resten sagde de, at endnu ældre folk sagde: den hest, der går ad hånden (*aj' ə hã:n*) om den tilhånds. Og nogle gamle fortalte, at i ældre

tid gik man sjældent ved siden af vognen. Når man kørte møg, levnede man så megen plads i vognen under læsningen, at der blev plads til et bræt, hvorpå kusken kunne sidde. ...

De venligste hilsner fra os alle,
Torsten

Fra **Jysk Ordbogs redaktion** kan vi supplere med følgende oplysninger, der bidrager til forståelsen af betegnelserne *nærmer* og *fjermer* og deres brug:

De sære komparativformer på *-mer* (i stedet for det sædvanlige *-ere*) kan følges tilbage til oldislandsk (hvor man kan finde nogle få andre paralleller²). Det er et eksempel på ”dobbeltkonfekt”, idet ordet *mere* er sat til former, der i forvejen var komparativ: *firr + meir, nær + meir*. Disse komparativer på *-mer* overlever i ældre dansk (og svensk), vistnok først i adverbial brug (*gå fjermer*), men snart også i adjektivisk brug (*den fjermer*). *Nærmer* er endda fulgt med ind i dansk rigssprog (om end tilpasset den almindelige komparativendelse: *nærmere*), *fjermer* derimod ikke; det blev afløst af *fjernere* (med et *-n-*, som oprindeligt stammer fra nedertysk). I vore dialekter overlevede *fjermer* imidlertid (i den *e-løse* form), overalt dog kun brugt netop om hestene i et forspand.

Figur 2. Bonde, som (i slutn. af 1700-tallet) pløjer med en gammeldags plov. Det var vanskeligt at holde ploven i en stabil position. Bedst lod det sig gøre, hvis plovkarlen (som vist) gik til venstre for styrestangen og støttede den med sin stærke højrehånd. Tømmen, hvormed han gav forspandet signal til ændring i retning eller hastighed, holdt han så i venstre hånd. (Fra *historie.syd-fyn.dk*).

Og nu til brugen. Trods den akavede form, spørgsmålene har fået i spørgelisten, er de mange meddelere så godt som 100% enige i deres besvarelser: Det er den højre hest i forspandet, som kaldes *fjermer* (eller med synonymer: *fjermhåndet*, *frahånd(s)*), og som nogle steder kan siges (adv.) at *gå fra æ hånd* el. *gå fir*. Den venstre kaldes *nærmer*, *nærhåndet*, *til-* el. *adhånd(s)*, og den går *til/ad æ hånd*. Jf. de pågældende artikler i Jysk Ordbog.

Hvad der i starten snød Torsten Balle (og hans konfirmationsgæster), er at alle disse betegnelser for hestenes placering fra starten har været knyttet til situationen, hvor kusken går ved siden af hestene (som er forspændt en gammeldags plov el. lign.). Med mindre kusken er stærkt venstrehåndet, falder det naturligt, at han går skråt til venstre bag forspandet; så har han bedst hold på ploven med sin stærke højrehånd, mens han holder tømme i venstre.³ Set fra denne position er der ingen tvivl om, hvilken hest der går nær hhv. fjernt (og dermed er den naturlige bærer af en af de ovennævnte betegnelser). Og det passer umådelig godt sammen med de ordrer, kusken råber frem til hestene, når han vil have dem til at dreje til venstre (i hans retning): *hid!*, *her!*, *herhid!*, *kom!* etc. (som vi i øvrigt spurgte om i spørgsmål 4 på samme spørgeliste).

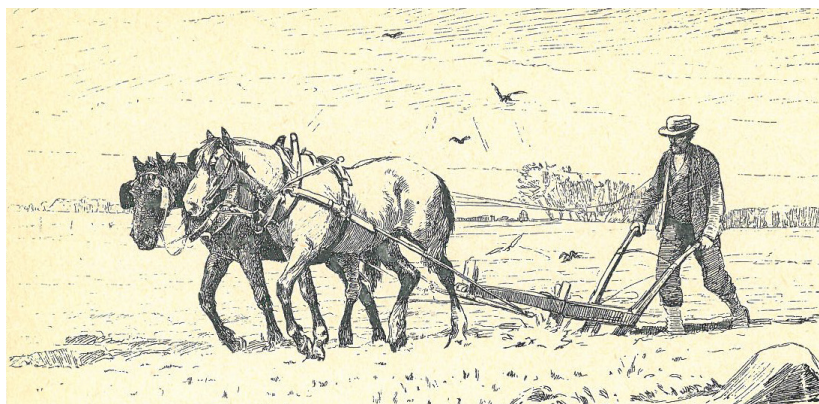
Når en kusk kommer op at sidde på bukken i en vogn (nu til højre bag forspandet, jf. figur 3), bliver betegnelserne *nærmer*, *fjermer* osv.

Figur 3. Kusk og ledsager siddende på bukken af en arbejdsvogn. Som det ses, sidder kusken til højre på bukken med tømmerne i sine hænder. (Fra *denstorekrig1914-18.dk*).

direkte misvisende (som Torsten Balle understregede i afsnit 5 af sit brev). Ganske som hvis en nutidig sømand gik i land, satte sig ind bag rettet af sin danske bil (til venstre på forsædet) og i denne position fastholdt den maritime glose *styrbord* (= til højre i sejlretningen).

I begge situationer bliver retningsbetegnelser misvisende. Men vel at mærke kun, hvis man undrer sig over dem og forlanger at forstå dem, dvs. se en fornuftig relation mellem genkendelige komponenter i ordene (*nær*, *styre*) og så den brug af disse komponenter, man er vant til i sin hverdag. Den sprogbruger, der bare tager ordene for givne og fortsætter med at bruge dem som vanligt, havner ikke i nogen forståelseskonflikt – i hvert fald ikke før en samtalepartner problematiserer sprogbugen.

Figur 4. Pløjning (i slutn. af 1800-tallet) med en moderne plov, som (blandt mange andre forbedringer) har to styrestænger. Plovkarlen går her mellem stængerne med en hånd på hver stang og med tømme lagt over skuldrene. Ingen af forspandets heste er længere *nærmer* eller *fjermer* end den anden. (Gunnar Knudsen: *Dansk bondelev i forrige århundrede*, s. 86).

Betegnelserne *nærmer*, *fjermer* mv. blev utvivlsomt også uforståelige for plovkarle, da man (i løbet af 1800-tallet) anskaffede moderne svingplove og dermed kom til at gå midt bag forspandet (jf. figur 4). Men dels kom betegnelserne ikke i så direkte konflikt med retningsfornemmelsen, som de gør for en kusk på bukken, dels har hovedparten af plovkarle næppe forlangt at forstå de traditionelle betegnelser.

Ved Torsten Balles konfirmationsfest løb diskussionen af sporet, fordi han først forelagde sine gæster glosen *tilhånds* ud fra kuskens synsvinkel, hvor betegnelsen logisk set er blevet misvisende. Halvdelen af de gamle mænd var formentlig velbekendte med betegnelsen *tilhånds* og oversatte spontant ordet til rigssprogets *venstre*, mens den anden halvdel var mindre kendt med betegnelsen og ville slutte sig (etymologisk) til betydningen (*højre*) på grundlag af komponenternes betydning (*til, hånd*) og situationen (placeret som kusk til højre på bukken). Det er nok samme erkendelse, Torsten Balle endte med, for i hans store seddelsamling om dialekten i Torsted (reelt en utrykt ordbog over tybomålet⁴) skriver han om *tilhånds*: *den 'tehånjs = den hest, der går nærmest ham, der (gående ved siden af) kører vognen* – og han tilføjer en parallel brugssituation: *den 'tehånjs hæjst ... når man trækker med et par heste* (hvor det jo også falder naturligt at gå til venstre for dem).

Der kan ske de mærkeligste ting, når sprogbrugerne begynder at undre sig over nedarvede ord og gerne vil se en fornuft i dem. Ikke sjældent fører det til (såkaldt folkeetymologiske) omtolkninger af deres betydning, så de i ekstreme tilfælde kan ende med at betyde det stik modsatte! Sådan som det i nutidsdansk er gået de såkaldte ”pendulord”⁵: at *forfordele* er ikke længere en uret, man begår over for en anden, men en gunst, man yder velkommende – fordi den nutidige sprogbruger blandt ordets komponenter mener at genkende ordet en *fordel*.

Noter:

¹ Her forsynet med redaktionelle forklaringer og henvisninger i kantet parentes.

² Ragnvald Iversen: *Norrøn grammatik* (5. udg., 1955), 108.

³ Sådan pløjede man de fleste steder frem til ca. 1850. Jf. *danmarkshistorien.dk/hjulplov*

⁴ Torben Arboe, Ingeborg Christensen og Kirsten Lyshøj er her på centret gået i gang med at indtaste Torsten Balles ordbog i en database. Det er tanken – i samarbejde med Foreningen for Thybomål – at basen på sigt skal publiceres som en elektronisk ordbog over thybomålet.

⁵ Lars Brink: Modsatte betydningsvarianter. *Mål & Mæle* 3. XXIII (2000), 14ff.